

Ілля ПАРШИН

КЛІМАТ І ПОГОДА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПИСЕМНІЙ ТРАДИЦІЇ XIII–XV СТОЛІТЬ

Вивчення соціальних відносин у Галицько-Волинській державі неможливе без встановлення об'єктивних умов їхнього розвитку, пов'язаних з кліматичним середовищем. Останнє безпосередньо впливало на господарські заняття мешканців, обумовило перелік культур, найбільше пристосованих для вирощування, позначилося на особливостях розведення великої і дрібної домашньої худоби. Густа мережа річок забезпечувала транспортування вантажів, а вдалі місця для розташування оборонних пунктів, прикритих водою, не проходили повз увагу володарів.

Написання роботи, пов'язаної з аналізом повсякденного життя населення у XIII–XIV ст., вимагає широкого залучення археологічних, історичних, етнологічних, а також специфічних палео- і агрокліматологічних методів дослідження. Проте розгляд будь-якої ґрунтовної та складної теми найкраще розпочинати з простіших речей, поступово рухаючись від елементарного до ширших узагальнень. Зокрема, метою цієї розвідки є визначення уявлень середньовічних людей про довколишнє середовище Галицької землі і Волині на підставі писемних пам'яток, створених упродовж XIII–XV ст. як на території держави, так і поза її межами. Безперечно, розгляд цих задалегідь немало обмежених повідомлень засвідчуватиме неповну, далеку від ідеалу картину, але водночас здатний формувати загальне бачення проблеми, що у майбутньому дасть змогу дослідити її докладніше.

Головним джерелом до історії правління династії Романовичів є Галицько-Волинський літопис (третя частина Іпатіївського зведення)¹. Він має тривалу історію дослідження, проте чимало заторкнутих уже у дотеперішній науковій традиції питань надалі залишаються дискусійними. Зокрема, до кінця не з'ясовано імена переписувачів, які виконали колосальну роботу з редагування величезного за обсягом для того часу тексту. Джерелознавці неодноразово сумнівалися, коли саме написано ту чи іншу його частину, які використано першоджерела, наскільки вони автентичні та, відповідно, заслуговують на довіру. Очевидно, що формування літопису було тривалим процесом, окремі пасажи умісно перероблялися, а деякі фрагменти поєднувалися при переписуванні суто механічно, що вказує роботу кількох редакторів.

Аналізуючи структуру цієї визначної пам'ятки давньоукраїнської літератури, нескладно зауважити, що її повідомлення, звично для того часу, присвячені, насамперед, політичній історії. Текст насичений та перенасичений описами битв і походів, дипломатичних контактів Романовичів з правителями

¹ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ), 2-е изд., под ред. А. Шахматова. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. 938 стб.

ближчих та віддалених держав, боярських змов, переказами про фундації міських та релігійних центрів, окремими біографічними, почасти глорифікаційними подробицями життя володарів Галицько-Волинської держави. Будь-які ландшафтні описи, як окреме текстове явище, у зведенні відсутні, проте як би на маргінесі викладу основних – з огляду анонімних авторів – подій історій віднотовано окремі важливі подробиці, на підставі яких можна принаймні частково відтворити погодні умови минулого.

На жаль, літопис обривається при описі подій 1292 р., тому дослідження наступних десятиліть вимагає залучення іноземних, насамперед, латиномовних текстів. Необхідно звернути увагу на записки торговців, місіонерів і мандрівників, які володіли докладною, як на ті часи, інформацією про Схід Європи. Наприклад, оригінальні сюжети наводить “рицар з Сент-Олбансу” сер Джон Мандевіль, який, начебто, кільканадцять років мандрував світом й розповів про країни і міста, які відвідав чи про які хоча б чув від інших. Головна ідея його твору², написаного давньофранцузькою мовою упродовж 1350-х років, полягала у визначенні докладних маршрутів для європейських прочан. Проте, захопившись літературною складовою, автор водночас змалював чимало віддалених країв, заселивши їх абсолютно фантастичними народами та різноманітними чудовиськами. Неймовірні мандри сера Д. Мандевілля полонили уяву середньовічних європейців, їх надзвичайно оперативно поширювали та перекладали. Джерелознавці дійшли висновку, що у реальному світі цієї людини ніколи не існувало. Автором тексту називають льежського лікаря Яна де Бургоня, проте ґрунтовний опис збудовано, все ж таки, на підставі чималої кількості тогочасної літератури, тому повністю заперечувати цінність тексту не варто³. Свідчення Д. Мандевілля заслуговують порівняння із записами іншого відомого мандрівника – Марко Поло (1254–1324)⁴, чия подорож на Схід стала справжнім “бестселером” пізнього Середньовіччя.

Важливими для висвітлення кліматичних умов середньовічної Європи є твори тогочасних географів і папських посланців, які особисто відвідували віддалені країни та часто збирали усю доступну інформацію про населення регіону й життя у ньому. Безперечно, найперше їх цікавили релігійні питання, зокрема, поширення та статус християнства серед мешканців або ж прихильність до інших вірувань. Проте збереглися й короткі нотатки про кліматичні умови. Серед них зауважимо укладача “Анонімного опису Європи Східної”⁵, що належав, можливо, до близького оточення папи Климента V (1264–1314). Тогочасні дипломатичні зусилля курії спрямовувалися на відновлення Латинської імперії, яку повинен був очолити французький принц Карл Валуа (1270–1325)⁶. Отже, хроніста цікавили політичні реалії Балкан та Східної Європи, тому він детально фіксував “співвідношення сил напередодні гіпотетичного початку

² The Travels of Sir John Mandeville. The version of Cotton Manuscript in modern spelling / Ed. A. W. Pollard. London, 1900. 390 p.

³ Хеннинг Р. Неведомые Земли / Пер. с нем. А. В. Лисовской; предисл. и ред. И. П. Магидовича. Москва, 1962. С. 196; Sobiecki S. Mandeville's Thought of the Limit: The Discourse of Similarity and Difference in The Travels of Sir John Mandeville The Review of English Studies. Vol. 53. 2002. P. 329–343.

⁴ Книга Марко Поло. Джованни дель Пла-

но Карпини. История монголов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Книга Марко Поло / Пер. А. И. Малеина, И. П. Минаева. Вступ. ст. и комментарии М. Б. Горнунга. Москва, 1997. 464 с.

⁵ Anonymi Descriptio Europae Orientalis = Анонимов Опис источне Европе / Ред. Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац; критичко издање текста на латинском језику, превод и филолошка анализа Д. Кунчер; уредник С. Рудић. Београд, 2013. P. 91–148.

великої військової кампанії". Ольгерд Гурка (1887–1955), який увів цю пам'ятку до наукового вжитку на початку ХХ ст., зауважив, що автором "Анонімного опису..." міг бути французький монах з домініканського ордену, але це припущення складно підтвердити: укладач не ідентифікує себе із жодною духовно-чернечою корпорацією, а в його записах прагматики більше, ніж релігійної ревності, що не притаманно "братам-проповідникам". Польський фахівець зазначав, що латиномовна робота була написана до 1 травня 1308 р., однак і цю думку дещо відкоригували. Напевно, події, викладені в наративі, відкликаються до осені 1310 – весни 1311 рр.⁷ Отже, пам'ятка належить автору-сучаснику подій, який, до того ж, у зв'язку з політичної необхідністю активно цікавився православними народами і землями, що були в їхньому підпорядкуванні.

Деякі згадки вміщено також в інших середньовічних наративах. Зокрема, у "Ронненбурзьких анналах"⁸ (Ронненбург – сучане м. Рауна, Латвія) за 1190–1349 рр., "Аналах Красінських"⁹ й "Книзі знаних оповідань"¹⁰ абата Іоана з Віктрінга (середина ХІV ст.) згадано гостру нестачу продовольства на Русі, що призвела до випадків канібалізму серед населення¹¹. Однак, європейські джерела все ж, значно поступаються у інформативності літописним викладам, хоча водночас доповнюють їх певними оригінальними, вартими уваги фактами.

Дослідники неодноразово студіювали основні погодні показники середньовічних часів і їхній вплив на тогочасне суспільне життя. Зокрема, до вивчення складних трансформацій оточуючого середовища долучилися радянські і російські фахівці. Вячеслав Самаркін¹² розглянув економічну та політичну географію континенту VI–ХV ст., Валерій Соколов¹³ дослідив кліматичну історію Росії від давніх часів, Володимир Пашуто¹⁴ простудіював деякі аспекти повсякденного життя, підрахувавши, що упродовж 1024–1332 рр. голод і неврожаї вражали Русь (Північну і Південну, згідно бачення автора) 42 рази, тобто, принаймні, раз на 7,5 років¹⁵. Володимир Клименко та Андрій Слепцов¹⁶ на підставі новітніх методів кліматологічної науки встановили періоди значних температурних коливань на території Східноєвропейської рівнини. Авторам, зокрема, належить оригінальний висновок про те, що, як і в інших країнах, епізоди спокійного та відносно благополучного життя слабо відображені у писемних

⁶ Про це див.: *Setton K. The Papacy and the Levant (1204–1571). Vol. 1: The thirteenth and fourteenth centuries. Philadelphia, 1978. P. 165–166.*

⁷ Докладніше про ймовірного автора роботи, обставини та час її написання див. вступ до видання 2013 р.: Живковий Т., Петровий В., Узелац А. *Descriptio Europae Orientalis* у історіографії *Anonymi Descriptio...* Р. 13–18.

⁸ *Annales Ronneburgenses / Hrsg. E. Strehlike. Scriptorum Rerum Prussicarum. T. 2. Leipzig, 1866. P. 143–148.*

⁹ *Rocznik Krasińskich / Wyd. A. Bielowski. Monumenta Poloniae Historica. T. 3. Lwów, 1878. P. 128–133.*

¹⁰ *Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum / Ed. F. Schneider. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. T. 2: Libri IV–VI. Hannoverae et Lipsiae, 1910. P. 1–237.*

¹¹ *Паршин І. Голод та епідемії у Галицько-Волинській державі: нотатки на полях політичної історії Русі Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 52. Львів, 2016. С. 65–66.*

¹² *Самаркін В. Историческая география Западной Европы в Средние века. Москва, 1976. 248 с.*

¹³ *Соколов В. Очерки эколого-климатической истории России. Санкт-Петербург, 2010. 309 с.*

¹⁴ *Пашуто В. Русь. Прибалтика. Папство: Избранные статьи (Древнейшие государства Восточной Европы. К 90-летию В. Т. Пашуто, 2008 год). Москва, 2011. 688 с.*

¹⁵ Там же. С. 271.

¹⁶ *Клименко В., Слепцов А. Климат и история России в IX–XVI вв. Вестник Московского энергетического института. № 2. 1999. С. 85–93.*

джерелах, натомість під час соціальних криз та викликів “майже завжди була суперкомпенсація, що виражалася насамперед у пошуку об’єднаних засад державності, надзвичайному загостренні інтелекту, інтенсивних духовних пошуках”¹⁷. З українських студій необхідно відзначити роботу Івана Крип’якевича, присвячену аналізу літописних повідомлень про повені на території середньовічної та ранньомодерної Галицької землі¹⁸.

Європейські історики також часто вдавалися до вивчення суспільного життя XIII–XIV ст. Наприклад, Робер Фоссьє висвітлив вплив довколишнього середовища на тогочасний соціум¹⁹. Проблеми пізнання середньовічною людиною природи проаналізував Джон Аберт²⁰. Найгрунтовніше складні процеси погодних змін розглянуто у колективних публікаціях європейських та американських дослідників²¹, де наголошено на тому, що сьогодні ми володіємо тільки приблизними підрахунками, адже точні кліматичні заміри з’явилися лише за Нового часу. Щоправда, науковці пропонують винятково узагальнену кліматичну картину середньовічної Європи. Незважаючи на розлогі і докладні висновки, хіба що в деяких з цих статей чи монографій хоча б побіжно згадано галицько-волинські землі.

Дослідники зазначають, що середня температура у Європі 1000–1200 рр. приблизно дорівнювала помірним показникам 1901–1970 рр.²², потепління початку XIII ст. змінилося поступовим похолоданням²³. Простежити ці процеси на прикладі держави Романовичів складно. Зазвичай, писемна традиція фіксувала винятково ті випадки, що здавалися сучасникам аномальними. Перші пов’язані зі змінами температури. Як підкреслив Р. Фоссьє, подібні записи можна вважати стереотипними, адже хроністи повсякчас писали про “суворі” зими та холоднечу, “спекотні” літні періоди тощо, не вдаючись до подробиць²⁴. Справді, літописці неодноразово згадували “снѣгъ”, “ледъ” й “морозѣ” велиць²⁵. Водночас, “знои великъ” у літописі фігурує лише одного разу, до того ж, – при описі географічно певною мірою віддалених від Русі подій. Під час Пресбурзького (Братиславського) з’їзду 1248 чи 1249 рр.²⁶, де обговорювалася проблема успадкування вакантного престолу австрійських земель, угорський король Бела IV (1206–1270), зважаючи на спеку, особисто допоміг князю Данилу Романовичу переодягнутися у легше вбрання²⁷ (“и такую чѣть

¹⁷ Клименко В., Слепцов А. Климат и история... С. 92.

¹⁸ Крип’якевич І. Повені на Підкарпатті XII–XVIII в. *Вісник природознавства*. № 2 (лютий). 1928. С. 111–113.

¹⁹ Фоссьє Р. Люди средневековья / Пер. с франц. А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова, И. А. Эгипти. Санкт-Петербург, 2010. 352 с.

²⁰ Aberth J. *An environmental History of the Middle Ages. The Crucible of Nature*. London; New York, 2013. 329 p.

²¹ Bradley R., Hughes M., Diaz H. *Climate in Medieval Time Science*. № 302. 2003. P. 404–405; Goosse H., Guiot J., Mann M., Dubinkina S., Sallaz-Damas Y. *The medieval climate anomaly in Europe: Comparison of the summer and annual mean in two reconstructions and in simulations with data assimilation* *Global and Planetary Change*. № 84–85. 2012. P. 35–47.

Див. також: *Medieval Climate Anomaly* / Ed. E. Xoplaki, D. Fleitmann, H. Diaz, L. Gunten, T. Kiefer *Pages News*. Vol. 19, No. 1. 2011. 39 p.

²² Bradley R., Hughes M., Diaz H. *Climate...* P. 405. Також див.: Aberth J. *An environmental History...* P. 26–28.

²³ Клименко В., Слепцов А. Климат... С. 89–92.

²⁴ Фоссьє Р. Люди... С. 142.

²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 734, 759, 808, 819, 842, 874, 894.

²⁶ Олексій Мартинюк датував великий снем літом 1252 р.: Мартинюк А. “Немци же дивящееся оружию татарскому”: с кем и когда встречался Даниил Романович в Пожони? *Colloquia Russica*. Series 1, Vol. 5: Rus’ and Central Europe from the 11th to the 14th century / Ed. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin. Krakow; Bratislava, 2015. S. 158–159.

²⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 814–815.

творають емоу"²⁸). Проте арифметична перевага згадок про холод, напевно, не відображає загального зниження температурних показників у Галицькій і Волинській землях в XIII ст. Навпаки, як здається, вони тоді сприймалися як виняток з правил при домінуванні помірного клімату з притаманними йому теплим літом і сніжними зимами.

Танення надмірної кількості снігу, очевидно, частково спричинило появу записів про повені – наступну категорію аномальних явищ. На жаль, про них згадують, здебільшого, лише при описі військових кампаній. Наприклад, книжник сповістив про повінь на Дністрі 1230 р., яка завадила угорським військам швидко переправитися: тоді ще королевич Бела, який очолював похід на Галич, змушений був вести своїх людей вздовж ріки й шукати броду біля літописного Василюва²⁹. Кампанія завершилася невдачею, адже, як вказано, “посла на ны Бъ архангла Михаила . штворити хлаби нбѣнья”³⁰. “Бъ бо попоустиль бѣшеть рану англѣ бѣшеть ихъ . сице оумирающимъ . инии же изъ подъшевь въстоухають акы ис чрева . Инии же во конѣ влѣзьше . изомроша . инии же школо шгна солѣзъшеса . и маць ко оустомъ . придевоше . оумирахоу многими же ранами . разными оумирахоу . хлаби бо нбѣньи шдинако топлахоуть и”³¹. У літописі вміщено також чимало згадок про перехід річок убрід³² – це відображення загальної європейської тенденції не зводити мостів, які були затратними проектами, адже раптовий паводок завжди міг їх знищити чи пошкодити³³.

Відомості про гідрографічну сітку часто потрапляли до писемних пам'яток. Наприклад, автор “Опису Європи Східної” зауважив: “Ця країна [Русь] має ті ж умови, що й Болгарія, і зрошується тими ж ріками, але замість царя має на чолі князя, найбільшого серед мужів, якого звать князь Лев”³⁴. Характеризуючи ж Болгарію, анонім писав: “Земля є дуже широка, простора й родюча. Її зрошують десять повноводних рік, у неї є прекрасні ліси й поля, що рясніють зерном, худобою, рибою, сріблом та золотом, [Болгарія] багата товарами, насамперед воском та шовком”³⁵. Інше латиномовне джерело – “Дубніцька хроніка” згадує похід Людовика I Анжуйського на Белз³⁶. Виправа розпочалася 22 лютого 1352 р., вже 12 березня монарх прибув до Сянока (Zanak), до битви за Белз дійшло 31 березня, а 6 квітня правитель Угорщини повернувся на Закарпаття³⁷. Описуючи зворотній маршрут володаря, хроніст відзначив кілька потужних водних артерій, ідентифікувати які, однак, складно. Наприклад, Анатоль Левицький пропонував під згадану у пам'ятці рікою “Olth” розуміти Верещицю, під рікою “Ethel” – Дністер, а “Zereth” тлумачити як Стрий³⁸. Ілона Чаманська вважає, що зауважені хроністом “Olth” та “Ethel” – це, відповідно, сучасні Західний Буг та Стир³⁹. Незважаючи на проблемність наведених інтерпретацій, відомості

²⁸ Там же. Стб. 815.

²⁹ Крип'якевич І. Повені... С. 111.

³⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 760.

³¹ Там же. Стб. 761.

³² Наприклад, див.: Ипатьевская летопись. Стб. 734, 852.

³³ Фоссье Р. Люди... С. 144.

³⁴ “Nec autem terra habet consimiles condiciones cum Bulgaria et ab eisdem fluminibus irrigator nisi quod loco impe ratoris habet unum ducem permaxi mum uirorum qui uocatur dux Leo” (Anonymi Descriptio... P. 131).

³⁵ “Terra est multum lata et spatiosa ac delicata. Est enim decem fluminibus naualibus ir-

rigata, siluis et nemoribus decentibus constita, habundans in pane, carnibus, piscibus, argento et auro et mercimoniis multis et maxime cera et serico” (Anonymi Descriptio... P. 129).

³⁶ Chronicon Dubnicense / Ed. M. Florianus Historiae Hungaricae Fontes domestici. Pars 1: Scriptorum. Vol. 3. Budaе, 1881. P. 162–166.

³⁷ Lewicki A. Kilka przyczynków do dziejów Kazimirza Wielkiego *Kwartalnik Historyczny*. T. 3. Lwów, 1889. S. 210–213.

³⁸ Ibidem. S. 212–213, przyp. 8.

³⁹ Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. Poznań, 1996. S. 23–24, przyp. 11.

про окремі річки, очевидно, Галицького князівства, як бачимо, були відомі далеко поза його межами.

Більше інформації про ріки і їх розливи, озера й болота можна запозичити з літопису⁴⁰. Відомим є, зокрема, переказ про насичення ятвязьких трясовин язичницьким військом⁴¹, що відбулося внаслідок походу короля Данила Романовича 1254 – початку 1255 рр.⁴² (за уточненою версією Олександра Майорова – упродовж листопада-грудня 1254 р.⁴³). На жаль, доступні джерела не відображають проблему осушування боліт, хоча європейці в XIII–XV ст. активно відвойовували ґрунти задля збільшення площ сільськогосподарських угідь⁴⁴. На матеріалах Галицької і Волинської земель дослідити це питання, напевно, неможливо. Натомість у літописі вміщено чи не першу згадку про Шацькі озера (малодосліджений аспект історичної географії України⁴⁵) та описано деякі інші водойми. Навіть іноземні автори згадували про озера на Русі. Наприклад, “Дубніцька хроніка” зафіксувала існування біля не ідентифікованого селища “Pridiproch” двох водоймищ, звідки люди Людовика I вицягли чимало риби⁴⁶.

Отже, господарство Галицько-Волинської держави не страждало від відсутності води. Навпаки, як здається, надмірна вологість (утім, і тривалі зливи⁴⁷) на рівні з іншими факторами могла спричинити неврожай і, відповідно, голод⁴⁸. Щоправда, збережені скромні “погодні записи” не дають змогу відтворити ці процеси повніше.

Для періоду 1160–1260-х років, на думку дослідників, характерна висока вулканічна активність, яка частково спричинила теплу зимову температуру в Європі⁴⁹. Характерно, що, як пише літописець, війська взимку, подекуди, не здатні перейти ту чи іншу ріку через занадто тонку кригу⁵⁰. Водночас, відомості про землетруси у володіннях Романовичів відсутні, хоча інші літописи зафіксували потужні підземні поштовхи 1230 р. в Новгороді, Києві, Переяславі⁵¹. Волинський книжник повідомив, натомість, про море, яке вишло з берегів, й у німецьких землях знищило понад сотню церков та 60 тисяч людей⁵². Запис вказує на добру інформованість літописця, побіжно засвідчує налагоджені русько-німецькі контакти, адже далека звістка, напевно, потрапила до пам’ятки від сучасників подій (цей та наступні рядки тексту вміщують кілька згадок про Ригу). Водночас, імовірно, нотатка відобразила один з виявів

⁴⁰ Наприклад, див.: Ипатьевская летопись. Стб. 734, 759, 776, 796, 852, 879.

⁴¹ Там же. Стб. 831–835.

⁴² Котляр М. Коментар до літопису Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. чл. кор. НАН України М. Ф. Котляра. Київ, 2002. С. 301; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. Kraków, 2011. S. 281.

⁴³ Майоров А. Прусский вопрос во внешней политике Даниила Галицкого *Rossica Antiqua*. Вып. 2. Санкт-Петербург, 2011. С. 114–119.

⁴⁴ Самаркин В. Историческая география... С. 15–16.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 794. Пор.: Александрович В. “Щастя” короля Данила

Романовича [рец. на кн.:] *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna.* – Kraków: Avalon, 2013. – 538 s. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 335–336.

⁴⁶ *Chronicon Dubnicense*. P. 165.

⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 755.

⁴⁸ *Rocznik Krasieński*. P. 133; Паушто В. Русь... С. 273.

⁴⁹ *Bradley R., Hughes M., Diaz H. Climate...* P. 405.

⁵⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 759, 771.

⁵¹ Лаврентьевская летопись / Ред. и прав. Е. Ф. Карский *ПСРЛ*. Т. 1, вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Ленинград, 1927. Стб. 454.

⁵² Ипатьевская летопись. Стб. 896.

загального зростання рівня світового океану в XIII ст., що по-своєму вплинуло на тогочасний клімат⁵³.

Свідчення джерел про історію Галицько-Волинської держави XIV ст., особливо першої його половини, фрагментарні. На жаль, вони не дають змоги відтворити повну картину хоч би політичних подій, але на їх підставі все-таки можна реконструювати певні тенденції кліматичних змін. Наприклад, останні дослідження засвідчили, що, починаючи від другої половини XIII ст., середня температура Центральноєвропейської (Руської) рівнини перманентно знижувалася й на період 1330–1350 рр. сягнула свого мінімуму, поступово вирівнявшись із показниками минулого лише у 1400 р.⁵⁴ Цей процес мав надзвичайно деструктивні наслідки для господарства, адже у наших широтах навіть незначні коливання глобального клімату призводять до відчутних змін сезонних температур та кількості опадів⁵⁵.

Європейські історики називають цю епоху початком Малого льодовикового періоду, який тривав, приблизно, від 1300 до 1850 рр. Його основні характеристики: зменшення температури, яке призвело до уповільнення дозрівання злаків, збільшення льодовиків, падіння на 200 м рівня можливого вирощування сільськогосподарських культур і плодкових дерев у горах, що особливо вдарило по раціону місцевого населення⁵⁶. Небезпечними стають також моря, особливо – біля німецького узбережжя. Писемна традиція засвідчила збільшення згадок про катастрофи суден у сотні, якщо не тисячі разів⁵⁷.

На цьому тлі оригінальним є повідомлення про спроби наприкінці 1330-х років заснувати монастир біля прикордонного містечка Жмигруд у Краківській дієцезії та засадити довколишні поля виноградом, щоби в новоствореній обителі краще роз'яснювати схизматикам з Русі, які минають цю місцину, переваги католицької віри⁵⁸. Реалізація такого задуму не відома. Виноград полюбає тепло, але, напевно, у цьому контексті згадку про нього необхідно сприймати як традиційне кліше. Середньовічні монахи надіялися лозу особливим містичним значенням, тому в текстах часто згадували виноградник як обов'язкову умову функціонування будь-якого чернечого осередку. До того ж, інші доступні джерела фіксують погіршення кліматичних умов у Галицько-Волинській державі XIV ст., за яких дозрівання вразливих до холоду плодів було би проблематичним.

Зокрема, "Ронненбурзькі аннали" сповіщають: "1315. Великий голод був у Лівонії, Литовії та Русі, що матері м'ясо синів своїх у їжу споживали"⁵⁹. Страшний неврожай, який сколихнув Європу, пов'язаний, очевидно, з несприятливими погодними умовами⁶⁰. На підставі короткого повідомлення непросто визначити, які саме землі малися тут на увазі під "Руссю". Не виключено, йшлося про Новгород чи Полоцьк. Однак, подібний катаклізм міг зачепити Галицько-Волинську державу й стати серйозним ударом по позиціях Андрія та Лева Юрійовичів (померли до 21.05.1323), тогочасних її володарів.

⁵³ Goosse H., Guiot J., Mann M., Dubinkina S., Sallaz-Damas Y. The medieval climate anomaly... P. 36, 39, 42.

⁵⁴ Клименко В., Сленцов А. Климат... С. 88–90.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Aberth J. An environmental History... P. 49.

⁵⁷ Ibidem. P. 50.

⁵⁸ Monumenta Poloniae Vaticana / Ed. J. Ptasnik. T. 3: Annalecta Vaticana 1202–1366.

Cracoviae, 1914. P. 296.

⁵⁹ "1315 magna fames fuit in Lyvonia, Littovia et Russia, quod matres carue filliorum suorum vescebantur" (Annales Ronneburgenses. P. 145).

⁶⁰ Vasold M. Die Ausbreitung der Schwarzen Todes in Deutschland nach 1348. Zugleich ein Beitrag zur deutschen Bevölkerungsgeschichte *Historische Zeitschrift*. Bd. 277, H. 2 (Oktober). München, 2003. S. 287.

У грамоті угорського монарха Карла Роберта Анжуйського, виданій в лютому 1321 р., збережено переказ про повстання закарпатського нобіля Петра Петуні. Магнат, який, напевно, походив зі слов'янського населення багатокоролівського королівства⁶¹, підбурював до війни сусідніх володарів. Як видно з переліку звинувачень цього бунтівного феодала, він шукав помочі у Юрійовичів: *“особливо [винен] у тому, що до королівства нашого русів на шкоду нашій королівській честі та найсвітлішого титулу для загарбання привести, князя, якого за нашого життя нашою королівською діадемою означував, до нас запросити [на правління], намагався, хоч той не мав змоги”*⁶². Ця подія може датуватися 1315 р.⁶³ Як бачимо, допомога від не названого на ім'я руського володаря або не надійшла, або була надто незначною для того, щоби вирішити перебіг військових дій на користь повсталих⁶⁴. Що слугувало причиною такої незацікавленості? Страшний голод міг не дати змоги князям Андрієві та Леву дальніше підтримати повсталих угорських баронів. Імовірно, різке похолодання відіграло свою деструктивну роль у політичних планах останніх Романовичів.

Сніжну зиму 1341 р. опосередковано можна підтвердити свідченнями “Книги знаних оповідань” абата Іоана з Віктрінга, де зауважено чималий весняний річковий паводок, що завадив монголам здійснити похід проти польського короля Казимира III й на такий спосіб помститися за вбивство князя Юрія-Болеслава Тройденевича⁶⁵.

Неймовірний холод згадав Марко Поло⁶⁶. Щоправда, складно встановити, які саме руські території мандрівник мав на увазі. Докладніше негативні зміни клімату можна підтвердити, звернувшись до нотаток сера Д. Манделллія. Зокрема, описуючи ймовірні шляхи для паломництва до Єрусалиму, він зазначив: *“Я ніколи не був у тій країні (ідеться про Орду. – І. П.), також не ходив тими шляхами. Але я побував в інших землях, що поруч з тими краями, у такій [землі], як Русь, у такій [землі], як Niflan (Лівонія?), і в королівстві Краківському, і Литовському [королівстві], та в королівстві Daristan (Персія?), й у багатьох інших місцях, які сусідні до тих кордонів. Але я ніколи не ходив тим шляхом до Єрусалиму, і я повинен пояснити причину [...] Жодна людина не пройде той шлях добре, особливо під час зими, коли вода ризикована і моря грізні, що буває в тих країнах, і ніхто не зможе пройти, якщо будуть міцні морози та великі сніги. Якщо ж снігу не буде, люди не пройдуть через лід, ані верхи на конях, ані у возах”*⁶⁷. Маршрути русів-паломників й інших прочан, які вирушали до Святої землі через Русь, загалом, потребуватимуть додаткового вивчення. Важливо, що автор відзначив холодні зими.

У творі сера Джона, насамперед, ідеться про Галицьку і Волинську землі. Наприклад, перераховуючи європейські країни, він зауважив: *“Король Угорщини є дуже потужним та дуже заможним правителем і міцно тримає багато землі; так він володіє Угорщиною та Славонією, і значною частиною Куманії та*

⁶¹ Волощук М. До питання східнослов'янського походження Петра Петуні *Український історичний журнал*. 2011. № 3. С. 22–24.

⁶² “in hoc presertim, quod in regnum nostrum Rutenorum ad detrimentum regii honoris nostri et serenissimi culminis de possessione proficiscens, ducem, qui nobis viventibus nostro regio diademate insigniretur, in nos superducere, quamvis minime valuerit, nitebatur” (Codex Diplomaticus Hungariae / Studio et opera G. Fejér. T. 8, Vol. 2. Budae, 1832. P. 293.

⁶³ Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. Т. 3: До року 1340. Київ, 1993. С. 118–119.

⁶⁴ Волощук М. “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014. С. 368–369.

⁶⁵ Iohannis abbatis Victoriensis Liber... P. 218.

⁶⁶ Книга Марко Поло. С. 371.

⁶⁷ The Travels... P. 87–88.

Болгарії, яка називається землею болгар, й великою частиною королівства Русі (якої став князем), що тягнеться до земель Niflan (Лівонії?) і межує з Прусією. І людина пройде землю того володаря, через місто, що зветься Супрон (Шопрон?), і до замку Нойсбург, і за тою фортецею натрапить на кінець Угорщини"⁶⁸. Текст "англійського рицаря", написаний упродовж 1370-х років, очевидно, відображає найновіші політичні реалії того часу. Угорський король Людовик I заступив померлого 1370 р. Казимира III на польському престолі, також поширивши свою владу на Галицьку землю. Зокрема, Володислав Опольський прийняв титул "господаря Руської землі, вічного дідича і самодержця" й отримав у лен володіння зі спадщини Романовичів, проти чого, як законний спадкоємець, виступив князь Дмитро-Любарт Гедимінович⁶⁹. Сер Д. Мандевілл навіть навмисно підкреслив, що угорський правитель став князем для королівства Русі, звернувши увагу як на особливості руської титулатури, так і королівський статус держави Романовичів. Характерно, що у чеському перекладі пам'ятки початку XV ст. свідчення про холод збереглися, а от вказівка на могутнього угорського короля зникла⁷⁰. Автор, отже, володів докладною інформацією про східноєвропейські землі, тому зауваження про холод заслуговує довіри.

Літературна традиція XIII–XV ст., як бачимо, лише побіжно зафіксувала кліматичні зміни на території Галицько-Волинської держави. Багаті водними ресурсами землі Романовичів зазнавали негативного впливу через снігові зими, танення снігів й, відповідно, паводки. Водночас, подібні катаклізми, радше, були винятками з правил і траплялися нечасто. Характерно, що літня спека у джерелах згадується лише один раз. Поступове відхилення від норм помірному клімату, напевно, відбулося ближче до початку XIV ст. Зокрема, відчутне похолодання відобразилося у кількох пам'ятках, що вийшли з-під пера сучасників. Загалом, такі трансформації відповідають загальним європейським тенденціям.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

⁶⁸ Ibidem. P. 7.

⁶⁹ Войтович Л. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* № 22. 2009. С. 125; Жук М. Характер влади Володислава Ополь-

ського у Галичині 1372–1378; 1385–1387 рр.: нумізматико-історіографічний аспект проблеми *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки.* Вип. 14. Острог, 2009. С. 210–220.

⁷⁰ Поп.: Cestopis t. zv. Mandevilla. Český překlad pořázený Vavřincem z Březové / Vyd. F. Šimek. V Praze, 1911. S. 5, 80.